

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕПОКОРУ ТА НЕВИКОНАННЯ НАКАЗУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Навроцький Д.М.,

аспірант кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права,

факультет соціології і права

КПІ ім. Ігоря Сікорського

ORCID: 0009-0005-1540-9735

Навроцький Д.М. Кримінальна відповідальність за непокору та невиконання наказу: історико-правовий аспект.

У статті проаналізовано історичний розвиток кримінальної відповідальності за непокору та невиконання наказу на основі дослідження нормативно-правових актів, які діяли на території України починаючи з IX століття до стану чинного законодавства та його перспектив. У дослідженні враховано законодавство, яке діяло на українських землях, так і законодавство країн, яке в подальшому впливало на його формування. Для більш детального та повного аналізу законодавства з урахуванням його змін та розвитку було запропоновано історичну періодизацію на сім періодів, що включає в себе як історичні події (періоди), так і прийняття окремих нормативно-правових актів, які так чи інакше впливали на розвиток військово-кримінального законодавства.

У результаті проведеного дослідження виокремлено особливості кожного історичного періоду розвитку військово-кримінального законодавства. На основі отриманих результатів з'ясовано, що у давньоруських пам'ятках законодавства вперше зроблено спробу систематизації певних правил поведінки, і хоча непокора чи невиконання наказу у цей період в них не містилися, така систематизація мала вплив на подальший розвиток законодавства в цілому. Вдалою спробою визначення певних правил поведінки та відповідальності за їх порушення, особливо у військовій сфері є прийняття Статутів Великого Князівства Литовського, які у розділі II «Про обору земську» вперше передбачали кримінальну відповідальність за посягання проти порядку підлеглості та військової честі. Редакція цих Статутів проіснувала в Правобережній та Лівобережній України до 1840, 1842 років. Активну імплементацію норм про порушення порядку підлеглості ми можемо прослідкувати саме у період української козацької держави Запорізької Січі, яке керувалося на почат-

ку військовим звичаєвим правом. У подальшому це отримало розвиток у письмових документах та універсалах Гетьманів.

Зі статті вбачається, що радянський період вплинув на розвиток законодавства України після незалежності, однак не зважаючи на це воно постійно піддавалося удосконаленню, хоча на даному етапі в умовах воєнного стану зазнало швидких, але не завжди ефективних змін.

Ключові слова: наказ, непокора, невиконання наказу, кримінальна відповідальність, військова сфера.

Navrotsky D. Criminal responsibility for disobedience and non-compliance with the order: historical and legal aspect.

The article analyzes the historical development of criminal liability for disobedience and non-fulfillment of an order based on the study of normative legal acts that have been in force on the territory of Ukraine since the 9th century until the state of the current legislation and its prospects. The research takes into account the legislation that was in force on Ukrainian lands, as well as the legislation of countries that subsequently influenced its formation. For a more detailed and complete analysis of the legislation, taking into account its changes and development, a historical periodization into seven periods was proposed, which includes both historical events (periods) and the adoption of separate legal acts that in one way or another influenced the development of military criminal legislation.

As a result of the conducted research, the peculiarities of each historical period of the development of military-criminal legislation have been singled out. On the basis of the obtained results, we have found out that in the Old Russian monuments of legislation, for the first time, an attempt was made to systematize certain rules of behavior, and although disobedience or non-fulfillment of an order were not included in them during this period, such systematization had an

impact on the further development of legislation as a whole. A successful attempt to define certain rules of conduct and responsibility for their violation, especially in the military sphere, is the adoption of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, which in Chapter II "On Zemstvos" for the first time provided for criminal liability for violations of the order of subordination and military honor. The edition of these Statutes existed in Right-Bank and Left-Bank Ukraine until 1840, 1842. We can trace the active implementation of norms on violation of the order of subordination precisely during the period of the Ukrainian Cossack state of Zaporizhzhya Sich, which was initially governed by military customary law. In the future, this was developed in written documents and station wagons of the Hetmans.

From the article, it can be seen that the Soviet period influenced the development of Ukrainian legislation after independence, but despite this, it was constantly improved, although at this stage, in the conditions of martial law, it underwent rapid, but not always effective, changes.

Key words: order, disobedience, non-compliance with the order, criminal responsibility, military sphere.

Постановка проблеми. Дослідження кримінальної відповідальності за злочини проти порядку підлеглості, як і будь-якого явища є неможливим без його аналізу в історичному аспекті. Це дозволяє виокремити головні ознаки об'єкту дослідження та його зміни за певний період часу. Не виключенням є дослідження правової системи держави, у тому числі законодавства.

Кримінальній відповідальності у військовій сфері завжди приділяли значну увагу. Сучасні події воєнного стану в Україні особливо актуалізували проблему вдосконалення законодавчих підходів до питань кримінально-правової теорії у сфері військового права та кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення і, зокрема, за діяння пов'язані із невиконанням наказу та їх наслідків.

Упродовж 2014–2022 рр. відбулося суттєве збільшення по відношенню до 2013 р. кількості засуджених за військові злочини військовослужбовців: в 2014 р. – у 2,4 рази, в 2015 р. – у 13,82 разів, в 2016 р. – у 14,2 рази, в 2017 р. – у 15,08 рази, в 2018 р. – у 14,48 рази, в 2019 р. – у 13,9 рази, в 2020 р. – у 9,68 рази [1, с. 316–317].

У свою чергу судова статистика показує різке зростання рівня діянь, пов'язаних із невиконанням військовослужбовцями наказів, адже в 2020 р. він становив усього 5 засуджених, у 2021 р. – 9, а в 2022 р., за ці діяння вже було засуджено 155 осіб [2].

За даними Української Гельсінської спілки з прав людини від початку повномасштабної агресії суди в Україні винесли 49 вироків за невиконання наказів командирів. Дії засуджених військовослужбовців переважно кваліфікувалися за ст. 402 КК України, як непокора, тобто відкрита відмова виконати наказ начальника, а також інше умисне невиконання наказу [3].

На думку М.І. Карпенка збільшення військових злочинів починаючи з 2014 р. свідчить про недостатній рівень військової дисципліни серед окремих категорій військовослужбовців [1, с. 317]. Однак, цю тезу слід доповнити та зазначити про те, що тенденція стрімкого зростання злочинів у сфері встановленого порядку несення військової служби, пов'язаних із невиконанням наказу, відбувається при відсутності в судовій практиці належної конкуренції статей 402, 403 КК України, що свідчить про недосконалість їх юридичних конструкцій, дублювання змісту та відсутність розмежування за суб'єктивними ознаками.

Погоджуємося з тим, що зазначене зростання військової злочинності нині становить небезпеку не лише для військового правопорядку, але і для воєнної безпеки України, під якою розуміється «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз» [1, с. 317].

Мета дослідження. Метою написання наукової статті є дослідження генези кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення передбачені статтями 402, 403 КК України задля аналізу порядку запровадження даних складів злочину в українському законодавстві, їх зміни та пошуку шляхів до подальшого вдосконалення в сучасних умовах.

Стан опрацювання проблематики. На проблеми військових злочинів у кримінально-правовій літературі науковці почали звертати увагу на початку ХХ ст. За період незалежності України кримінальним проблемам військових злочинів на рівні дисертаційних досліджень приділили увагу такі українські вчені, як: В.П. Бодаєвський, В.О. Бугаєв, М.І. Карпенко, Т.Ю. Касько, Є.С. Ковалевська, Ю.Б. Кирилюк, В.В. Кухар, Б.Д. Леонов, А.Р. Мухамеджанова, М.М. Сенько, М.С. Туркот, М.І. Хавронюк та інші науковці [4, с. 9].

Відповідні проблеми військової злочинності розроблялися в юридичній літературі незалежної України (у статтях, навчальних посібниках, коментарях до розділу ХІХ Особливої частини КК України, окремих кандидатських дисертаціях з кримінального права (положення Загальної частини КК), криміналогії, криміналістики, історії держави і права), зокрема такими вченими, як Г.М. Анісімов, В.М. Білоконев, П.П. Богуцький,

В.В. Бондарев, В.К. Гришук, В.С. Давиденко, С.Ф. Денисов, Б.П. Дзюба, С.І. Дячук, В.І. Касинюк, В.А. Клименко, В.К. Матвійчук, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, М.І. Панов, Є.Б. Пузиревський, О.М. Сарнавський, О.С. Ткачук, С.О. Харитонов, Г.І. Чангулі, В.А. Шершенькова та ін. [4, с. 10-11].

Не зважаючи на значну кількість проведених досліджень, більшість з них базувалися на аналізі воєнної проблематики радянського періоду та початку доби незалежності та стосувалися питань кримінології, криміналістики, кримінального процесу. Серед науковців які досить детально вивчають тематику військових злочинів, у тому числі із урахуванням сучасних умов та стану законодавства слід виділити М.І. Карпенка, В.К. Матвійчука, С.О. Харитонова та С.І. Дячука.

Проте, питання історико-правового дослідження окремих військових злочинів передбачених ХІХ розділом особливої частини КК України, у тому числі статей 402, 403 КК України, залишаються поза увагою науковців та не є достатньо опрацьованими.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку українського законодавства відбувалася протягом багатьох століть. Воно формувалося під впливом багатьох різних факторів, зокрема, одним з яких було те, що територія України довгий час перебувала у складі багатьох держав таких як: Литовська держава, Австро-Угорщина, Річ Посполита та інших. Правова система України зазнавала постійного впливу тієї чи іншої держави, однак при цьому на основі давньоруських пам'яток права створювалися нові акти законодавства. Значного впливу зазнало й кримінальне законодавство в цілому.

Як зазначає С.О. Харитонов посилаючись на вислів професора М.Д. Сергієвського серйозний підхід до вивчення історії військово-кримінального права потрібен, щоб «дати ключ для порозуміння й оцінки чинного права в цілому й зокрема». Немає такої речі, яка не була б творінням *ex nihilo*: вона неминуче мала бути продуктом попереднього розвитку. Для розуміння сьогодення та прогнозування майбуття необхідне дослідження минувшини. Поняття військового злочину можливо зустріти ще в законодавстві стародавнього риму, військово-кримінальне право якого розрізняло такі види злочинів військовослужбовців: 1) військові злочини; 2) військові кваліфіковані злочини; 3) загальні злочини. Під військовими злочинами римські юристи розуміли ті, що можуть бути вчинені лише військовослужбовцями в межах виконання ними своїх військово-службових обов'язків (наприклад, втеча з поля бою, порушення обов'язків підлеглості або обов'язків караульної служби тощо). За кваліфіковані військові злочи-

ни (крадіжка у товаришів, службова розтрата, бійка між військовослужбовцями) передбачалися більш суворі покарання для військовослужбовців порівняно з цивільними особами. За вчинення військовослужбовцем загальних злочинів відповідальність наставала на загальних підставах [5, с. 26-27].

Досліджуючи питання витоків та генези кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення серед науковців існують різні думки щодо періодизації військового законодавства на землях України. Одні науковці беруть за основу поділ на певні історичні періоди розвитку української держави, інші звертають увагу на той факт, що починати досліджувати військові злочини потрібно з моменту коли зародилося військо, інша група вчених починає дослідження військових злочинів з урахуванням перших відомих нормативно-правових актів, які регулювали цю сферу. Є науковці, які досліджують дане питання починаючи із радянського періоду, звертаючи свою увагу на спеціальне законодавство, яке регулювало дане питання та появу Кримінального кодексу, у якому закріплювалися відповідні злочини.

На думку А.Л. Кушнір, кримінально-карані діяння, що порушують встановлені військовими статутами правила взаємовідносин підлеглого з начальником, а також між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості, згадується у багатьох пам'ятках права України. Аналіз історії розвитку вітчизняного законодавства в період ХІІ–ХVІ ст. свідчить, що у вказаний період регулярної армії не було. Тому і не було таких нормативних актів, які би передбачали кримінальну відповідальність (в сучасному розумінні) за злочини проти порядку підлеглості та військової честі [6, с. 449]. Схожої думки під час історико-правового дослідження військових злочинів притримується С.О. Харитонов та зазначає, що сформоване військово-кримінальне законодавство на території сучасної України відображає етапи становлення держави й одного з її основних атрибутів – армії. Діяльність зі зброєю в руках не завжди була державною й визначалася конкретною віхою історичного розвитку [5, с. 27]. М.С. Журавльов досліджуючи питання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення за основу дослідження взяв кримінальне законодавство у військовій сфері у період за часів існування УРСР і до теперішнього часу [7].

З вищенаведеним тезами щодо необхідності дослідження військових злочинів, саме з моменту зародження війська та появи відповідного законодавчого регулювання важко не погодитися. Однак, слід зазначити, що потрібно також враховувати і періоди до Київської Русі, які місять певні нормативно-правові документи, в яких ви-

явлено норми кримінально-правового змісту.

На думку М.І. Карпенка вивчення витоків та історії розвитку законодавства, яке передбачає кримінальну відповідальність за вчинення військових злочинів на теренах сучасної України, варто розпочинати з XI століття, коли Ярослав в прадавньому збірнику законів Київської Русі «Руська Правда» в окремих статтях було передбачено відповідність за посягання на військовий правопорядок в сучасному розуміння цього терміну [4, с. 13].

Особливу увагу у дослідженні історії українського кримінального права, вчені приділяють періоду XIV – початку XVI ст., оскільки саме у цей період відбувається розвиток вітчизняного кримінального права, становлення якого почалося у добу Київської Русі.

Разом з тим, слід враховувати, що першими нині відомими русько-візантійськими джерелами, в яких виявлено норми кримінально-правового змісту, є міждержавні договори, укладені від імені руського народу великими князями руськими Олегом (911 рік) та Ігорем (944 рік) з імператорами-самодержавцями візантійськими Леоном (Олександром, Костянтином) та відповідно, Романом (Костянтином і Стефаном) [8].

Серед різноманіття підходів до періодизації військового законодавства, на нашу думку слід виділити підхід запропонований В. Шульгіним, який пропонує генезис систематизації військового законодавства України розподілити на 7 періодів: 1) Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (IX–XIV ст.); 2) Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.); 3) Української козацько-гетьманської держави доби Речі Посполитої та московії (XVI–XVIII ст.); 4) російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (XVIII – поч. XX ст.); 5) Української (народної) держави доби збройних визвольних змагань (1917–1920); 6) Української держави (УРСР) радянської доби (1920–1991); 7) України, як суверенної правової держави (після 24.08.1991) [9, с. 28-29].

Перший період характеризується вкрапленням окремих приписів військової сфери у систематизований нормативний збірник давньоруського права – Руську Правду, які упорядкували правовий статус ратних людей (князь, дружина, ополчення) з метою захисту життя, здоров'я, приватної власності князя та його лицарського оточення; механізм кримінально-правової охорони військової організації Київської Русі XI ст. Це підтверджують приписи ст. 1, 22, 28, 32, 33 Короткої та ст. 3, 9, 10, 86 Просторової Руської Правди [9, с. 28-29].

Більшість науковців, які досліджували даний період зазначають, що у цьому періоді воєнній дії виконувала княжа дружина й самостійного війська виділено не було, однак у Руській Прав-

ді вперше закріплено спробу на «законодавчому» рівні систематизувати певні норми права, які б регулювали механізм кримінально-правової охорони військової організації Київської Русі XI ст.

Другий період, що тривав після розпаду Київської Русі та захоплення наддніпрянських українських земель литовськими князями (XIV–XVI ст.) відзначений упорядкуванням військового законодавства в межах окремого розділу II. «Про оборону земську» Статуту Великого князівства Литовського в ред. 1529 р. [9, с. 29]. А.Л. Кушнір відмічає, що у Статутах містились норми, які передбачали кримінальну відповідальність за посягання проти порядку підлеглих та військової честі [6, с. 449].

Один із дослідників Литовських статутів О.Й. Вовк зазначає, що систематизоване статутне військово-правове Великого князівства Литовського XVI ст. вперше знайшло своє відображення у загальнодержавному збірнику законодавства під формальною назвою «Права писані, надані панству Великого князівства Литовського, Руського, Жемантійського, та іншим через найяснішого пана Сигізмунда короля польського, великого князя литовського, руського, пруського, жемантійського, мазовецького та інших» (в історіографії Статут Великого князівства Литовського або Литовський статут 1529 р.). При цьому науковець звертає увагу на те, що наступні Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. і 1588 р., та подальші переклади їх польською мовою (1614 – 1786 років), стали модерними упорядкованими редакціями саме Литовського статуту 1529 р., та зберігали чинність відповідно в Правобережній і Лівобережній Україні до 1840, 1842 рр. [10, с. 4].

Аналізуючи всю сукупність військових злочинів за Литовськими статутами XVI ст., О.Й. Вовк поділяє їх на такі види: самовільне залишення військової служби; дезертирство; порушення правил сторожової служби; порушення правил вартування; пошкодження, підміна, розкрадання військового майна; порушення правил внутрішньої служби; самовільне залишення поля бою; поранення та вбивство військового товариша; насильство над мирним місцевим населенням під час війни [10, с. 10].

З наведеного можемо констатувати, що хоча норми про непокору чи невиконання наказу у даному нормативно-правовому акті відсутні, але закріплюється військова субординація та ієрархія військової старшини (арт. 17-I) та його прийняття в подальшому вплинуло на формування кримінального законодавства у військовій сфері.

Третій період (XVI–XVIII ст.) є багатим на різні події, які у тому числі пов'язані із прийняттям різного роду нормативно-правових та підзаконних актів. В. Шульгін виокремлює, що цей

період пов'язаний із одночасним існуванням на українських землях Великого Князівства Литовського і Королівства Польського та розвитку з 1492 р., української козацької державності у Запорізькій Січі на базі військового звичаєвого права, упорядкування якого відбувалося прецедентним шляхом [9, с. 30].

Особливе місце в історії розвитку кримінального права на Українських землях належить запорізькому козацтву, причиною започаткування якого у 1516 р. стали постійні зазіхання на Руські землі сусідніх державних утворень. Однак, даний період створення козацтва не пов'язаний із прийняттям писемних актів, оскільки правовідносини між козаками регулювалися за допомогою звичаїв. Писемні акти, які містили норми кримінально-правового характеру з'являються лише у другій половині XVII ст. й пов'язані із прийняттям універсалів гетьмана.

Універсали гетьмана Богдана Хмельницького є важливим правовим джерелом, оскільки переважна більшість універсалів, незалежно від свого основного змісту, вказують на певний злочин як суспільно небезпечне діяння або бездіяльність та можливе покарання за вчинене [11].

О.В. Макаренко також зазначає, що одним із яскравих прикладів державотворення є формування української держави періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648-1957 років під проводом Б. Хмельницького. За твердженням О.В. Макаренка джерелами кримінального та кримінально-процесуального права даного часу були: звичаєве право, церковне право, Магдебурзьке право, Литовські статuti, гетьманське законодавство. Важливим джерелом із зазначених залишалось звичаєве право, якому серед інших джерел права на українських землях у XIV–XVIII ст., належало помітне місце. Козацьке звичаєве право являло собою систему звичаєвих норм, переважно більшість яких сформувалась на Запорізькій Січі, на її основі базувалась структура й діяльність військово-адміністративних і судових органів, регулювались питання земельних, майнових, особистих відносин. Норми звичаєвого права діяли аж до першої половини XIX ст. Аналіз документів свідчить, що козацьке право було корпоративним правом, яке захищало військово-політичну організацію запорізького козацтва. На його думку у досліджуваній період із числа військових злочинів існували невиконання наказів військових начальників, гайдамацтво, дезертирство, вживання спритних напоїв та інші [4, с. 25-26].

У четвертому періоді (XVIII – поч. XX ст.) більшість науковців серед яких М.І. Карпенко, С.О. Харитонов, А.Л. Кушнір виділяють військово-кодифіковані акти за Петра I.

У своєму науково-методичному посібнику «Злочини проти встановленого порядку несен-

ня військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти», М.І. Карпенко детально досліджує військово-кримінальний кодекс та надає порівняльну таблицю військово-кримінального законодавства того періоду із нормами чинного кримінального закону. Так, науковець відмічає, що норми військово-кримінального кодексу (непокора наказу, неточне виконання наказу, обговорення наказу, розпорядження) містили положення статей 402, 403 чинного КК України [9, с. 17–19].

Окрему увагу слід звернути на відповідальність, яка встановлювалася за невиконання наказу згідно даного нормативного акту, невиконання наказу начальника військовослужбовцем незалежно від звання тягло за собою смертну кару, вказані положення містились в статтях 23–27 [6, с. 452].

У цей же період у західноукраїнських землях (Галичина, Західна Волинь, Буковина, Закарпаття), які були у складі Австро-Угорської монархії, починаючи з 1772–1786 рр. відбувалася прискорена заміна військового законодавства Речі Посполитої на австрійське військово-законодавство. Військово-законодавство Габсбурзької імперії з часів Карла V (1530–1566) розвивалося вкрай самобутньо. У другій пол. XVII ст. австрійські військові статуті підпали під вплив французького військового законодавства. Це ілюструє Військовий статут для армії у полі 1668 р., встановивши покарання за загальні та військові злочини у воєнний час (арт. X), застосувавши процедуру покарання Кримінального уложення Св. Римської імперії. Будь-який наказ, відданий публічно під барабанний бій або трубний звук, про те, чого статуті навіть не передбачали, повинен виконуватися як закон (арт. LIX) [9, с. 32-33].

Військово-законодавство на західноукраїнських землях у складі Австрії (XVIII–XIX ст.) функціонувало без належного упорядкування. У «двоєдиній» монархії утворилися «триєдині» Збройні Сили – загальноімперські, австрійські, угорські із окремими органами військово-адміністративного управління. Різноманітність національного складу, відсутність загальної системи, єдності в організації управління унеможливили цільову систематизацію австрійського військового законодавства [9, с. 33].

Багато хто з науковців не виділяють або не досить детально описують **п'ятий період** упорядкування військового законодавства України, який пов'язаний із становленням Української (народної) держави доби збройних визвольних змагань (1917–1920). Це досить часто пов'язано з тим, що прийняте законодавство формувалося під впливом різних негативних факторів, дублювало норми попередніх нормативних актів і не завжди було системним та упорядкованим. Однак, при-

йняті у цей період нормативно-правові акти, мали певний вплив на формування військового кримінального законодавства в подальшому.

Серед систематизованих актів військового законодавства Української Народної Республіки за Центральної Ради (04.03.1917–28.04.1918) необхідно виокремити підзаконні урядові акти: Статут «Вільного Козацтва України» (добровільного воєнізованого формування народної самооборони) від 13.11.1917, Статут Української Народної Армії від 12.12.1917. Наказом Міністерства військових справ від 28.01.1918 № 21 введений Статут Осібної Армії УНР, який унормував виборність командного складу, принцип військово-суддівського правозастосування. Унормоване свавілля потребувало розробки Військово-судового кодексу УНР. Статут, унормувавши права та обов'язки військовослужбовців, не передбачив їх підготовки. Так, у період Центральної Ради застосовувалися іноземно-запозичені військово-статутні акти, але залишалося несистематизованим національне військово-кримінальне, військово-судове, військово-освітнє законодавство [9, с. 34].

Описуючи законодавчі акти цього періоду М.І. Карпенко із посиланням на О.А. Чувакова зазначає, що вони не мали загальної термінології й іменувалися декретами, законами, постановами, зверненнями, інструкціями, наказами і т. д. [4, с. 24]. За Гетьмана П. Скоропадського упорядкування військового законодавства здійснювалося активно, але на базі військово-статутних актів попереднього періоду із застосуванням актів німецько-австрійських залогу, розроблених без участі українського військового командування [9, с. 35]. М.І. Карпенко та О.А. Чуваков відмічають, що у цей період не було чіткого розмежування між кримінальною та адміністративною відповідальністю.

Військове законодавство УНР за доби Директорії (19.12.1918–04.12.1919) представлено різними нормативно-правовими актами органів військово-адміністративного управління. Однак, через безсистемність та фрагментарність військово-національного законодавства, одночасну чинність «українізованого» військово-статутного імперського законодавства більшість актів військового законодавства УНР доби Директорії мало низьку ефективність [9, с. 35].

Шостий період розвитку українського військово-кримінального законодавства (1920–1991 рр.) є одним із визначальних, оскільки пов'язаний із прийняттям низки нормативно-правових актів якими визначалися права та обов'язки військовослужбовців, поняття та суб'єкти військового злочину та безпосереднім прийняттям Кримінального кодексу.

Військове законодавство СРСР на українських землях було виключно загальносоюзним.

Чіткої різниці між законами та підзаконними актами не існувало, а багатосуб'єктність нормотворців гальмувала систематизацію. На початку військової реформи (1924–1925) військове законодавство СРСР не було сформовано [9, с. 36].

М.С. Журавльов зазначає, що на теренах України до прийняття Кримінального кодексу УРСР з метою встановлення єдності кримінального законодавства радянських республік згідно з Постановою Комісаріату юстиції УРСР були введені в дію «Керівні начала з кримінального права РСФРР» від 12.12.1919 р. [3, с. 308]. В подальшому в основу Кримінального кодексу УРСР було покладено Кримінальний кодекс РСФРР, причому шляхом його майже повного копіювання. Це ж стосується і загального визначення військових злочинів як категорії, що на той час охоплювала всі військові суспільно небезпечні діяння [7, с. 49].

Визначним етапом у криміналізації суспільних діянь у військовій сфері стало прийняття 1922 р. 26 травня і 23 серпня, відповідно кримінальних кодексів РСФРР і УСРР (введеного в дію на всій території УСРР з 15.09.1922 р.), у яких окремим розділами, куди входило 15 статей, передбачалися військові злочини.

Зокрема, глава VII (військові злочини) КК УСРР 1922 р. в статтях 202, 203 передбачали кримінальну відповідальність за невиконання військовослужбовцем наказу, законно відданого йому по службі начальником (ч. 1 ст. 202); теж діяння вчинено в бойовій обстановці (ч. 2 ст. 202); якщо невиконання наказу було вчинено по явній несвідомості або неосвідченості (ч. 3 ст. 202); опір виконанню законно відданого по військовій службі наказу або розпорядження (ч. 1 ст. 203); теж діяння вчинене в бойовій обстановці навіть через застосування насильства (ч. 2 ст. 203). 31.10.1924 р. ЦВК СРСР було затверджено Положення про військові злочини. З прийняттям даного Положення визначення військового злочину абсолютно не змінилось, а лише повністю повторило визначення, закріплене ст. 200 Кримінального кодексу УРСР. Позитивним кроком стало уточнення суб'єктів військового злочину. Після прийняття Положення про військові злочини в державі була здійснена реформа, яка знайшла своє відображення в ряді законодавчих органів, а також у прийнятті нового Закону про обов'язкову військову службу [7, с. 49].

Більшість науковців зазначають, що реформування законодавства у цій сфері закінчилося прийняттям КК УРСР 1927 р., яке без жодних змін включило військові злочини передбачені Положенням про військові злочини [4, с. 33].

Неабияке значення для розвитку кримінального законодавства у військовій сфері мало

прийняття Закону СРСР «Про обов'язкову військову службу» та Закону РСРС «Про загальний військовий обов'язок», адже вони визначили більш чітко коло суб'єктів військового злочину – військовослужбовці, а також призвані на навчальні збори військовозобов'язані.

Подальші зміни, які відбувалися в кримінальному законодавстві були викликані вимогами військового часу. В період Другої світової війни неодноразово приймалися доповнення до чинного законодавства, які встановлювали можливість притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від військового обліку, сприяння ухиленню від військового обліку, вчинення злочинів по службі для працівників залізничного, річкового та морського транспорту.

Розвиток кримінального законодавства у післявоєнний час охарактеризувався прийняттям Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за військові злочини», яким були внесені зміни до визначення військових злочинів, було конкретизовано поняття суб'єктів військових злочинів тощо. Військовим злочином визначили «злочини проти встановленого порядку несення військової служби, здійснені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних зборів. З приводу даного визначення можна сказати, що Закон включив в нього дві основні ознаки: особливий характер об'єкту злочинного діяння – встановлений порядок несення військової служби; особливий суб'єкт злочину – військовослужбовець чи військовозобов'язаний під час проходження навчального збору». В цей період до переліку військових злочинів були віднесені невиконання наказу, погроза начальникові, самовільна відлучка, промотання або втрата військового майна, порушення статутних правил караульної служби, порушення правил несення прикордонної служби, порушення правил несення бойового чергування, порушення статутних правил внутрішньої служби, розголошення військової таємниці або втрата документів, що містять військову таємницю, погане поводження з військовополоненими без зазначених обтяжуючих обставин [7, с. 51].

Як зазначає М.І. Карпенко з посиланням на думки Н.В. Васильєва система складів військових злочинів набула завершеного вигляду у Законі про кримінальну відповідальність за військові злочини 1958 р., де у I розділі злочини проти порядку підлеглості і дотримання військової честі було визначено непокору (стаття 2 закону), невиконання наказу (стаття 3) та ніші злочини [4, с. 35]. Наступним важливим етапом розвитку кримінального законодавства у цій сфері і, на нашу думку, який був визначальним у подальшому формуванні українського законодавства є прийняття 28.12.1960 р. КК УРСР (на-

був чинності 01.04.1961 р. та втратив чинність 01.09.2001 р.) [12].

Так, у главі XI цього кодексу, яка мала назву військові злочини закріплюється поняття військового злочину та у статтях 232 (непоко-ра), 233 (невиконання наказу) передбачалася кримінальна відповідальність за такі військові правопорушення. Слід зазначити, що непоко-ра вчинена у воєнний час або в бойовій обстановці каралася смертною карою (п. (в) ст. 232) [12].

Зауважимо, що положення про смертну кару передбачене в пункті в) ст. 232 КК УРСР 1960 р. проіснувало до 22.02.2000 р. та було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 29.12.99 р. № 11-рп/99 [13].

16.07.1990 р. Україною проголошено Декларацію про державний суверенітет, а вже 28.04.1991 р. Верховною Радою України приймається Акт проголошення незалежності України, саме з цього моменту слід обраховувати початок відліку **сьогомого періоду**, який триває і до сьогодні [14, 15].

З метою виокремлення основних нормативно-правових актів та їх вплив на формування законодавства в цілому, пропонуємо цей період додатково поділити на три: 1) з 1991 р. по 2001 р. (прийняття КК України); 2) з 2001 р. по 24.02.2022 р.; 3) з 24.02.2022 р. і по сьогодні.

Зазначимо, що з моменту проголошення незалежності законодавство, у тому числі кримінальне, залишилося з радянського періоду. 06.12.1991 р. Верховною Радою України приймається Закон України «Про Збройні Сили України», а згодом 4 Статуту ЗСУ (вартової та гарнізонної служби, внутрішньої служби, дисциплінарний та стройовий) [16, 17, 18, 19, 20]. Однак, положення про кримінальну відповідальність за непокору та невиконання наказу залишилися незмінними.

05.04.2001 р. Верховною Радою України приймається Кримінальний кодекс України, який набув чинності 01.09.2001 р., в якому Розділ XIX присвячений злочинам проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) [21]. Такі злочини, як непоко-ра (ст. 402) та невиконання наказу (ст. 403) займають своє місце у системі кримінального законодавства, але редакція наведених статей особливо не відрізняється від попереднього кодексу, який діяв.

12.05.2015 р. Верховною Радою України приймається Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини», яким статті 402 та 403 запропоновано викласти в іншій редакції [22]. Відмітимо, що стаття 402 та 403 зазнали деяких редакційних змін, а відповідні частини були доповнені відповідаль-

ністю за непокору та невиконання наказу умовах особливого періоду, крім воєнного стану. Також, цим нормативно-правовим актом Розділ XIX КК України було доповнено приміткою про поняття бойової обстановки, однак стилістично та за суттю положення статей 402, 403 залишилися незмінними [22].

Повномасштабне вторгнення на територію України та введення воєнного стану досить серйозно вплинуло на ситуацію в країні та на законодавство в цілому, особливо у військовій сфері.

Після 24.02.2022 р., станом на 01.05.2022 р., Верховна Рада ухвалила дванадцять законів про внесення змін до КК України, якими Кодекс доповнено сімома новими статтями, а до двадцяти його статей внесені зміни [23].

Станом на січень 2023 р. до КК за період його дії з 01.09.2001 р. внесено більше 1100 змін та доповнень. Зокрема, до розділу XIX Особливої частини зміни вносились на підставі 15 законів України [1, с. 318].

Зважаючи на збільшення військової злочинності, яка спостерігається із 2022 р., про що нами зазначено на початку даної статті, Верховною Радою України 13.12.2022 р. прийнято Закон «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці» № 2839-IX, що набув чинності 27.01.2023 р. [24]. Даним законом, зокрема, внесено зміни до ст. 403 (невиконання наказу) шляхом посилення відповідальності за цей злочин в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці та визначено, що суди при призначенні покарання не можуть застосовувати положення ст. 69 та 75 КК України.

Більшість науковців серед яких В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, М.І. Карпенко вказують на те, що зміни, які досить часто вносяться до кримінального законодавства не завжди є ефективними та вдалимими, що негативно впливає на якість кримінального закону. Аналізуючи такі зміни М.І. Хавронюк зазначає, що навіть в умовах воєнного стану швидкі зміни до КК не є виправданими, що призводить до створення більшої неоднозначності і непередбачуваності [23].

У зв'язку з цим, думки про необхідність прийняття нового кримінального закону все більше знаходять свою підтримку серед науковців у цій сфері. М.І. Карпенко звертає на це увагу та вказує, що аналіз змісту статей розділу XIX Особливої частини КК свідчить про необхідність удосконалити зміст диспозицій ст. 402, 403, 405, 412, 425–426-1, 427, 429, 430, 432 КК новими положеннями щодо ознак об'єктивної сторони складу військових злочинів, передбачених за-

значеними статтями та надає свої рекомендації щодо цього [1, с. 319].

Так, Указом Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019 «Питання Комісії з питань правової реформи» створена робоча група із провідних науковців кримінального права по підготовці проекту нового КК України [25]. На сайті робочої групи розміщено проект нового КК України станом на 25.02.2024 р. У даному проекті кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби розміщені у книзі 10 [26].

Розробниками пропонується такі склади досліджуваних нами злочинів: публічна непокоря (ст. 10.1.4), невиконання наказу, що з необережності спричинило смерть людини (ст. 10.1.5), невиконання наказу, що з необережності спричинило тяжку шкоду (ст. 10.1.6.), а також у 2 підрозділі Проступки, такі як: невиконання наказу (ст. 10.1.13), невиконання наказу, що з необережності спричинило значну шкоду (ст. 10.1.14).

Як ми можемо бачити, запропоновано зовсім інший підхід до викладу та термінології, у порівнянні з діючим КК України, що є предметом окремого самостійного дослідження, однак відмітимо, що у цих складах злочинів розширено суб'єктний склад (військовослужбовець, військовозобов'язаний або резервіст).

Висновки. Кримінальне законодавство Української держави розвивалося протягом довгого періоду часу й дійшло до нас у багатьох пам'ятках давньоруського права. Зазнало воно впливу й інших держав, зокрема Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії та інших. Перші спроби унормувати певні правила поведінки та відповідальності за їх порушення, особливо у військовій сфері, пов'язані із прийняттям Статутів Великого Князівства Литовського, у розділі II Статуту 1529 р., «Про обору земську» вперше передбачено кримінальну відповідальність за посягання проти порядку підлеглості та військової честі. Активну імплементацію норм про порушення порядку підлеглості ми можемо прослідкувати саме у період української козацької держави Запорізької Січі, яке керувалося на початку військовим звичаєвим правом. У подальшому це отримало розвиток у письмових документах та універсалах Гетьманів. Безпосередня імплементація норм про кримінальну відповідальність за непокору та невиконання наказу відбувається у XVIII ст.

Радянський період мав суттєвий вплив як на законодавство України, так і на кримінально-правову доктрину, за рахунок якої сформовано положення кримінального закону про злочини у військовій сфері. Непокоря та невиконання наказу, зайняли своє місце у системі військових злочинів чинного КК України, але з

урахуванням воєнного стану та описаних нами тенденцій потребують подальшого вдосконалення. Перспективи цих змін та зовсім іншого підходу до визначення й розуміння непокори та невиконання наказу ми можемо прослідкувати у проекті нового кримінального закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Карпенко М.І. Актуальні питання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення та їх запобігання потребують невідкладного позитивного вирішення. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*. 2023. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-14>.
2. Судова влада України. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/in-she/sudova_statystyka/ (дата звернення: 13.05.2024).
3. 49 вироків за непокору командирів: найтяжче покарання – в Донецькій області – Українська Гельсінська спілка з прав людини. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/49-vyrokiv-za-nepokoru-komandyru-naytiazhche-pokarannia-v-donetskiy-oblasti/> (дата звернення: 13.05.2024).
4. Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ : ВНЗ «Нац. акад. упр.», 2018. 420 с.
5. Харитонов С.О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2018. 328 с.
6. Кушнір А.Л. Історичний розвиток кримінальної відповідальності за злочини проти порядку підлеглості та військової честі. *Форум права*. 2011. № 3. С. 449–455.
7. Журавльов М.С. Правове регулювання кримінальної відповідальності за військові кримінальні правопорушення: історико-правовий аспект. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «ПРАВО»*. 2022. № 35. С. 47–52.
8. Колос М. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія. Київ : Острог, 2011. Т. 1 : Освіта, наука, законодавство. 448 с.
9. Шульгін В. Систематизація військового законодавства України: історико-правові аспекти. *Адміністративне право і процес*. 2020. № 4. С. 27–43. URL: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.4.03>.
10. Вовк О.Й. Пам'ятки військового права України – Литовські Статути XVI століття (історико-правовий аспект). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 3–12. URL: <https://doi.org/10.32782/ruuv.v5.2022.1>.
11. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648-1657 роки). *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 4. С. 120–126.
12. Кримінальний кодекс Української РСР : Кодекс від 28.12.1960 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=0&ed=0000_00_00 (дата звернення: 13.05.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 р. у справі № 1-33/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
14. Декларація про державний суверенітет України : Декларація Верхов. Ради Укр. Рад. Соціаліст. Респ. від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
15. Про проголошення незалежності України : Постанова Верхов. Ради України від 24.08.1991 р. № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
16. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII : станом на 23 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
17. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 551-XIV : станом на 4 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
18. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 548-XIV : станом на 4 трав. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
19. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 550-XIV : станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
20. Про Стройовий статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 р. № 549-XIV : станом на 1 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

- show/549-14#Text (дата звернення: 13.05.2024).
21. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 28 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
 22. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 р. № 194-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
 23. Помилки у законах воєнного часу: щодо змін Кримінального кодексу України – Мережа UPLAN. *Мережа UPLAN*. URL: <https://uplan.org.ua/pomylky-u-zakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/> (дата звернення: 13.05.2024).
 24. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці : Закон України від 13.12.2022 р. № 2839-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
 25. Питання Комісії з питань правової реформи : Указ Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019 : станом на 31 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2019#Text> (дата звернення: 13.05.2024).
 26. Кримінальний кодекс України (проект): Контрольний текст (станом на 25.02.2024 р.) / Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентіві України за посиланням: URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf> (дата звернення: 13.05.2023).